

Miten lukion taloustiedon opetus tukee talouden kriisien ymmärtämistä

Jan Löfström ja Marko van den Berg

Millaisia valmiuksia lukion taloustiedon opetus antaa lukiolaisille talouskriisien ymmärtämiseen? Nykyiset opetussuunnitelmat ovat sen verran väljiä, että opetus voi käsitellä ajankohtaisiakin teemoja. Talouskriisien käsittelylle on myös eduksi, että taloustiedon kurssin näkökulma on paljon makrotaloudellinen ja paneutuu talouden teoreettisiin kysymyksiin. Oppikirjojen antama substanssitiieto on laaja-alaista. Jotkut kirjat antavat talouskriisin syistä useita tulkintoja, mikä palvelee tarkastelun moniperspektiivisyyttä. Talouden toiminnan ja poliittisten päätösten yhteyksiä ei oppikirjoissa kuitenkaan juuri pohdita, vaan talous näyttäytyy omalakisena ja poliitikasta erillisenä ilmiönä. Talouskriisien avaamista palvelisi, että lukion taloustiedon opetuksessa olisi lisää tilaa pohdita, miksi taloudellista toimintaa ylipäänsä harjoitetaan ja mitä päämääriä sillä on kansalaisen ja yhteiskunnan näkökulmasta.

Lukion taloustiedon opetuksen näkökulmasta vuoden 2008 finanssikriisin kaltaiset draamat tiset talouskäänteet ovat tervetulleita. Talouskriisit kasvattavat opiskelijoiden mielenkiintoa talouden kysymyksiä kohtaan. Kriisit myös lisäävät päättäjien halukkuutta vahvistaa taloustiedon opetusta: kansalaisten taloustietämystä halutaan lisätä, jotta he hallitsisivat paremmin omaa rahankäyttöään. OECD-maissa on käynnistetty vuoden 2008 jälkeen lukuisia koulutus-hankkeita, joiden tavoite on parantaa kansalaisten ”taloudellista lukutaitoa” (*financial literacy*, Yoong 2011, 69; vrt. Kalmi 2013). Näyttää tosin siltä, että niiden näkökulmasta keskeinen vakaata talouskehitystä haittaava tekijä on kansalaisten – oletetusti heikko – taloustietämys.

Finanssikriisilläkin voidaan kuitenkin väittää olleen tärkeitä etenkin institutionaalisia ja ideologisia syitä (mm. Patomäki 2012; Roubini ja Mihm 2010). Talouskriisien kolmas myönteinen seuraus taloustiedon opetukselle onkin, että kriisien myötä syntyy uudenlaista kriittistä keskustelua taloustieteen vakiintuneista malleista ja niiden puutteista. Finanssikriisin jäljiltä on jälleen alettu puhua enemmän myös poliittisten ja moraalisten tekijöiden merkityksestä taloudessa. Taloustieteen eri teoriasuuntien edustajat ovat debatoineet vilkkaasti sekä akateemisilla että muilla julkisilla foorumeilla kriisin syistä ja hoitokeinoista. Näissä yhteyksissä muun muassa behavioraalisen taloustieteen näkökulmat ovat saaneet paljon näkyvyyttä

FT, dosentti Marko van den Berg (marko.vandenbergh@helsinki.fi) on Helsingin yliopiston normaalilyseon lehtori ja PhD, dosentti Jan Löfström (jan.lofstrom@helsinki.fi) on historian ja yhteiskunnallisten aineiden didaktiikan yliopistonlehtori Helsingin yliopiston opettajakoulutuslaitoksella.

(mm. Akerlof ja Shiller 2009). Valtavirtataloustiede näyttää luottaneen lujasti matemaattisten malliensa kykyyn ennustaa talouskehitystä (mm. Turner 2012), mutta talouden selittäminen puhtaasti loogis-rationaaliseksi toiminnaksi vie helposti harhaan, kuten muun muassa saksalainen taloustieteilijä ja kulttuurintutkija Peter Bendixen (2010, 46) on huomauttanut.

Antaako suomalainen koulu oppilailleen riittävät käsitteelliset valmiudet ymmärtää vuonna 2008 puhjennutta finanssikriisiä? Syvällinen kysymykseen vastaaminen edellyttää opetussuunnitelmien, oppikirjojen ja opettajien toiminnan laajempaa analyysiä, jolloin voitaisiin ottaa tarkemmin kantaa siihen, millainen kuva yleensä taloudesta kouluopetuksessa syntyy. Olisi myös tärkeä tutkia, miten nuoret selittävät tämän kriisin taustoja, niin kuin saksalaiset tutkijat Andreas Klee ja Andreas Lutter (2010) ovat tehneet. Tässä otamme kapeamman näkökulman ja pohdimme finanssikriisin käsittelyä nykylukiassa taloustiedon opetuksessa. Analysoimme lukion opetussuunnitelman perusteet, lukion taloustiedon oppikirjat sekä joukon koevastauksia syksyn 2010 ylioppilastutkinnon yhteiskuntaopin kokeesta. Tarkastelun pohjalta arvioimme lukion taloustiedon opetuksen vahvuuksia ja heikkouksia. Artikkelellä perustuu laajempaan englanninkieliseen artikkeliin (Löfström ja van den Berg 2013), joka sisältää yksityiskohtaisemman tarkastelun lisäviitteineen.

1. Taloustiedon opetussuunnitelmat ja opetuksen institutionaaliset lähtökohdat

Peruskoulussa ja lukiossa lisättiin 2000-luvun alussa pakollista taloustiedon opetusta huo-

mattavasti. Taustalla olivat 1990-luvun laman kokemukset. Tavoitteena oli parantaa kansalaisten kykyä hoitaa talouttaan ja ymmärtää julkisen ja yksityistalouden välistä vuorovaikutusta. Taloustiedon opetuksen sisältöä on vastikään selostettu tämän aikakauskirjan sivuilla (Kitunen 2013), joten emme tarkastele sitä laajemmin tässä. Taloustiedon opetuksen rinnalla on 1990-luvulta alkaen nostettu vahvasti esiin yrittäjyyskasvatusta. Senkin taustalla on ollut 1990-luvun lamakokemusten vaikutus. Peruskoulun ja lukion opetussuunnitelmien perusteissa (Lops 2003; Pops 2004) on kaksi yrittäjyyskasvatukseen kytkeytyvää aihekokonaisuutta, Osallistuva kansalaisuus ja yrittäjyys (peruskoulu) ja Aktiivinen kansalaisuus ja yrittäjyys (lukio), joissa yrittäjyys ja hyvä kansalaisuus rinnastetaan tai ehkä jopa samaistetaan käsitteellisesti (Keskitalo-Foley ym. 2010).

Historia ja yhteiskuntaoppi ovat olleet 2000-luvun alusta lähtien kaksi eri oppiainetta entisen yhden kaksoisaineen historia ja yhteiskuntaoppi sijasta, mutta aineiden side on yhä vahva. Aineita opettaa koulussa yleensä sama henkilö, ja hän on useimmiten erikoistunut historiaan. Vuonna 2011 runsas kymmenesosa peruskoulun historian ja yhteiskuntaopin opettajista oli opiskellut pääaineena jotain yhteiskuntatieteellistä ainetta (Ouakrim-Soivio ja Kuusela 2012, 33). Lukiossa tilanne lienee hyvin samanlainen. Yhteiskuntaopin opettajakelpoisuus edellyttää kansantaloustieteen opintoja, ja niiden paino on viime vuosina kasvanut sikäli, että niistä on tullut pakollisia.

Yhteiskuntaopin didaktiikkaan on alettu kiinnittää opettajankoulutuksessa aktiivisemmin huomiota 2000-luvulla, mutta etenkin taloustiedon didaktiikka on kehittynyt varsin hitaasti. Yhteiskuntaopin opettajat peruskoulussa kokevat taloustiedon opetuksen usein

hyvin haastavana (Ouakrim-Soivio ja Kuusela 2012). Lukiossa haastetta lisää se, että talouskysymyksiä lähestytään teoriapainotteisemmin ja sisällöt ovat laajempia.

Lukion taloustiedon opetuksen lähtökohdat ovat paljolti uusklassisen taloustieteen näkökulmissa ja käsitteissä (Aarnio-Linnanvuori ja Ahvenisto 2013). Suomen tilanne ei ole tässä poikkeuksellinen. Uusklassisen taloustieteen näkökulmat strukturoivat useiden muidenkin Euroopan maiden koulujen talousopetusta (Ötch ja Kapeller 2010, 16). Lukion opetus suunnitelman perusteissa todetaan, että opetus käsittelee mikro- ja makrotalouden kysymyksiä kuluttajien, yritysten ja valtioiden kannalta. Yhteiskunnan käsitettä ja politiikan ja talouden yhteyttä ei mainita. Myös taloustiedon tavoitteiden ja sisältöjen määrittelyssä painottuvat taloustieteelliset käsitteet ja näkökulmat. (Lops 2003, 189–190.) Yhteiskuntaopin yleistavoitteissa tosin on, että opiskelijan tulee saada valmiuksia muodostaa perusteltuja mielipiteitä poliittisista ja taloudellista kysymyksistä, ja taloustiedon tavoite on myös kehittää oppilaan valmiuksia tarkastella talouden kysymyksiä myös eettisestä näkökulmasta (Lops 2003, 188–189). Kurssisisällöissä luetellaan muun muassa aiheet ”politiikka ja markkinavoimat” sekä ”globalisaation vaikutukset” (Lops 2003, 190). Globalisaatio ja talouden sääntely ovat hyviä esimerkkejä teemoista, jotka sopivat tarkasteltavaksi vaikkapa etiikan kannalta, mutta sisältöjen ja tavoitteiden välistä yhteyttä ei ole tekstissä sillä tavoin konkretisoitu.

Suomessa yhteiskunnallisen opetuksen lähtökohdissa on perinteisesti painotettu yhteiskunnallisia instituutioita ja pyritty näennäisen neutraaliin toteavuuteen. Taustalla on, että opetuksessa pyrittiin erityisesti 1900-luvun alkupuoliskolla mutta osin myöhemminkin varo-

maan poliittisesti kiisteltyjä yhteiskunnallisia kysymyksiä. Akateemisten yhteiskuntatieteiden ja koulun yhteiskuntaopin yhteys on myös ollut heikko, joten oppiaineen taustatieteiden analyttiset näkökulmat eivät ole välittyneet kouluopetukseen (Arola 2001; Virta 2000). Vuonna 1999 tehdyssä tutkimuksessa yhteiskuntaopin opettajat peruskoulussa pitivät oppiainetta ensisijassa faktojen opettamisena; arvokysymysten ja kansalaisvaikuttamisen nähtiin olevan marginaalissa, mutta opettajat kaipaivat näille lisää painoa (Suutarinen 2007, 106–108). Yhteiskuntaopin opettajien kriittisyys oppiaineensa traditiota kohtaan onkin ollut nähtävissä 2000-luvulla ammattikunnan sisäisessä keskustelussa. Monet opettajat ovat kuuluttaneet opetukseen lisää yhteiskunnallisten arvojen ja poliittisten mielipiteiden käsittelyä. On arvioitu, että muun muassa peruskoulun yhteiskuntaopin oppikirjat ovatkin tulleet 2000-luvulla analyttisemmiksi ja kriittisemmiksi (Virta 2006).

2. Talouden kriisit ja finanssikriisi lukion oppikirjoissa

Politiikan tutkija Inari Sakki (2010, 89) on todennut, että oppikirjat eivät välitä pelkästään faktoja vaan myös arvoja, asenteita ja mielikuvia. Oppikirjojenkin näennäisesti neutraalit tekstit sisältävät implisiittisiä arvotuksia ja painotuksia. Siksi on kiinnostavaa tarkastella taloustiedon oppikirjoja ja sitä, miten ne käsittelevät vaikkapa talouden kriisejä. Oppikirja ei määrää, mitä luokassa opetetaan. Opettajilla on paljonkin vapautta päättää, miten toteuttaa opetussuunnitelmien tavoitteita ja sisältöjä. Oppikirjojen ohjausmerkitystä ei silti voi aliarvioida. Opetettavan asian suhteen epävarmat opettajat tukeutuvat todennäköisesti paljon

oppikirjoihin. Enemmistö yhteiskuntaopin opettajista on lukenut pääaineenaan historiaa, ja on luultavaa, että taloustiedon opetuksessa he tukeutuvat verraten paljon oppikirjaan. Peruskoulun yhteiskuntaopin opettajat sanovat käyttävänsä tunnilla oppikirjaa melkein aina (Ouakrim-Soivio ja Kuusela 2012, 35).

Suomessa oppikirjojen tuotanto on keskitynyt kaupallisille kustantajille, ja kustantajat noudattavat itseohjautuvasti opetussuunnitelman perusteita. Poikkeaminen opetussuunnitelmien perusteista olisi kustantajille taloudellinen ja imagoriski. Oppikirjojen tuottamisessa on jännite. Kustantajat haluavat tehdä kilpailijoista erottuvia uudenlaisia kirjoja, mutta jyrkät irtiotot perinteisistä ratkaisuista voivat hämmentää opettajia ja oppilaita, jolloin kirjaa ei osteta. Lukion yhteiskuntaopin kirjat tehdään 2–5 henkilön tiimityönä, ja valtaosa tekijöistä on opettajia. Mukana on myös asiantuntijoita yliopistoista ja talouselämästä sekä mediasta. Tulos on yleensä näkökulmien kompromissi, josta terävät särmät on hiottu pois.

Olemme tutkineet lukion taloustiedon oppikirjoja sen kannalta, miten niiden sisältö vastaa akateemisessa tutkimuksessa esiintyviä näkemyksiä ja miten kattavasti ja monipuolisesti ne käsittelevät kohteena olevaa ilmiötä (ks. Pingel 2010, 31). Fokuksemme oli, miten taloustiedon oppikirjat käsittelevät vuoden 2008 finanssikriisiä, ja luokittelimme kirjojen sisältöjä sen mukaan, miten kriisin synty selitetään, miten kriisi esitetään voitavan ratkaista, ja millaisia toimijoita kriisin yhteydessä tuodaan esiin. Tutkimme lisäksi, miten kirjat näkevät talouden sääntelyn edut ja haitat, yksityisen ja julkisen sektorin roolin taloudessa ja talouspolitiikan tavoitteet inflaation torjumisessa ja työllisyyden hoitamisessa. Analysoimme sekään ennen finanssikriisin puhkeamista että sen jäl-

keen julkaistuja kirjoja, ja tutkimme, ovatko talouden toimijoita ja julkisen vallan roolia koskevat arviot ja kuvaukset niissä erilaiset. Tutkimamme kirjat ovat vuosilta 2004–2012, jolloin lukion nykyiset opetussuunnitelman perusteet ovat olleet voimassa. Taloustiedon oppikirjojen lisäksi analysoimme lukion pakollisiin opintoihin kuuluvan Suomen historian käännekohtia -kurssin kirjat ja tutkimme, miten niissä käsitellään 1990-luvun lamaa. Selitetäänkö se esimerkiksi epäonnistuneen talouspolitiikan seuraukseksi tai sopeutumiseksi talouden realiteetteihin?

Otavan julkaisema *Forum Uusi taloustieto* (2011) painottaa muita tutkittuja oppikirjoja enemmän taloudellisten päätösten poliittis-yhteiskunnallista luonnetta. Se sisältää 1–2 sivun lisätietokappaleita, joissa tarkastellaan talouspoliittisia kiistanaiheita, kuten vapaakauppaa ja globalisaatiota. Kappaleiden otsikko on usein kysymys, kuten ”Selittävätkö ahneus ja globalisaatio vuoden 2008 finanssikriisiä?” (s. 93). Asiaan tarjotaan eri näkökulmia, ja eri selityksiä asetetaan toisiaan vastaan. Myös harjoituskysymyksissä opiskelijaa kutsutaan analyttiseen pohdintaan, joskus provosoidenkin. Esimerkiksi finanssikriisiä koskevan kappaleen lopussa kysytään, keitä ja millä perusteella tulisi syyttää kriisin puhkeamisesta (s. 96). Opiskelijan tulee myös eritellä, mitä ovat julkisen velanoton hyvät ja huonot puolet (s. 147), ja miettiä, miten suhtautua väittämään, että ympäristö ei kestä nykyisenlaista talouskasvua (s. 191). Teos antaa verraten tasapainoisen kuvauksen muun muassa markkinataloudesta: sen kyllä todetaan luoneen talouskasvua ja hyvinvointia, mutta samalla kiinnitetään huomiota hyvinvoinnin käsitteen moniulotteisuuteen ja kestäväan kehitykseen sekä myös talusteorioiden puutteisiin. Eräät kohdat tekstissä toista-

vat silloin tällöin julkisuudessa esiintyviä yksioikoisia ja kenties poliittisesti tarkoitushakuisia tulkintoja, kuten väite Adam Smithin kielteisestä kannasta julkisen vallan rooliin talouden säätelyssä (s. 146, 142) tai väite, että Euroopan keskuspankin vahvuus on, etteivät demokraattisesti valitut instituutiot pääse vaikuttamaan sen toimintaan (s. 114), mutta tällaisia tapauksia on vähän.

Forum Uusi taloustieto käsittelee finanssikriisiä laajasti: siihen on käytetty seitsemän sivua. Mikään oppikirja ei toki voi käsitellä aihetta kovin tyhjentävästi, mutta osin *Forum*in kuvaus jää kyllä vajaaksi ja vaille toimijoita. Esimerkiksi finanssirytysten rooli subprime-sijoitustuotteiden kehittämisessä ei juuri tule esiin, vaan subprime-velkakirjat vain ilmestyvät jostain (s. 90). Kirja kuvaa silti finanssikriisin tapahtumahistorian paljon tarkemmin kuin muut tutkimamme oppikirjat.

Forum Taloustiedon (2004) tekijäryhmä on osin sama kuin *Forum Uudessa taloustiedossa* (2011), mutta edellisessä talouden poliittis-yhteiskunnallinen ulottuvuus on selvästi niukemmin esillä kuin uudemmassa teoksessa. Samaten 2000-luvun alussa julkaistuissa oppikirjoissa *Agenda Lukiolaisen Taloustieto* (2004) ja *Lukiolaisen Taloustieto* (2004) talous hahmotetaan politiikasta erillisenä kenttänä. Osin taustalla lienee, että opetus suunnitelmien perusteissa yhteiskuntaopin kahden pakollisen kurssin fokus on erilainen. Ensimmäinen kurssi keskittyy vaikuttamiseen ja poliittiseen päätöksentekoon, toinen talouteen, jolloin politiikan ja talouden kytkökset jäävät helposti hahmottomatta. Vaikuttaa kuitenkin siltä, että finanssikriisin jälkeinen talousajattelun perusteiden laaja kriittinen pohdinta on rohkaissut eräissä kirjoissa ottamaan mukaan enemmän aineksia julkisesta debatista. Tämä näkyy *For-*

um Uuden Taloustiedon ohella etenkin kirjassa *Kansalainen ja Talous* (2010). *Kansalainen ja Talous* käsittelee *Forum Uuden Taloustiedon* tavoin finanssikriisiä suppeasti leipätekstissä mutta laajasti lisätietosivuilla. Kirja selostaa kriisin taustalla ollutta asuntoluottoja antaneiden pankkien uskoa kiinteistöhintojen jatkuvaan nousuun, mutta kriisin varsinaiseksi syiksi se katsoo finanssialan väärinkäytökset ja ahneuden. Lisäksi osatekijöitä olivat myös finanssialan sääntelyn puute ja pitkään jatkuneen nousukauden synnyttämä vauhtisoikeus (s. 111). Kirja ei kuitenkaan tuo esille ideologisia ja institutionaalisia tekijöitä, miksi ongelmiin ei puututtu. Vaikka finanssilaitokset voidaan nimetä finanssikriisin syyllisiksi, tulkinta on yksipuolinen. Ongelmien syntyyn vaikutti myös poliitikkojen usko vapaiden markkinoiden ideologiaan ja sääntelyn vahingollisuuteen.

Finanssikriisin kuvauksissa taloustiedon kirjoissa talous näyttää helposti omalakisena ilmiönä. Sama pätee lukion historian oppikirjojen Suomen 1990-luvun laman kuvauksiin. Vaikkapa kirjan *Forum Suomen historian käännekohtia* (2012) mukaan maan hallitus oli pakotettu sopeuttamaan taloutta 1990-luvun alussa ulkoa tulneiden paineiden edessä (s. 172–172). Kirjassa ei nosteta esille tulkintoja, joissa on korostettu lamaa edeltäneen talouspolitiikan ongelmia. Myös *Linkki 4 Suomen historian käännekohtia* (2011) katsoo, ettei poliittisilla päätöksentekijöillä ollut vaihtoehtoja, vaan tulonsiirtoja ja muita sosiaalimenoja oli välttämätöntä leikata ja veroja nostaa (s. 204–205). Tämä antaa vaikutelman, että päättäjien oli pakko sopeutua markkinoiden vaatimuksiin. Monisyisempää tulkintaa edustaa *Kaikkein aikojen historia 4. Suomen historian käännekohtia* (2009): siinä 1990-luvun laman syiksi mainitaan lyhyesti myös holtiton rahoitusmark-

kinoiden vapauttaminen sekä epäonnistunut valuuttakurssipolitiikka (s. 178–179).

Yhteenvedona voidaan todeta, että taloustiedon kirjoissa ei tuoda yleensä esiin politiikan ja talouden kytköksiä. Talouden käänneet ovat vailla yhteyttä poliittisiin päätöksiin, ja ne vain tapahtuvat. Tämä koskee myös *Forum Uusi Taloustieto ja Kansalainen ja Talous* -kirjojen finanssikriisin käsittelyä, vaikka nämä kirjat muuten tarkastelevat talouden ja politiikan yhteyksiä suhteellisen paljon. Eräissä kirjoissa on kriittisiä huomioita esimerkiksi finanssimarkkinoiden heikosta säätelystä, joissakin taas esiintyy liberalistisia käsityksiä. Esimerkiksi *Agenda Lukion Taloustieto* (2005, s. 105) kuvaa 1980-luvun Suomen rahoitusmarkkinoiden vapauttamisen tervetulleena toimenpiteenä: vapaat markkinat ohjaavat pääomia tehokkaimmin taloudellisesti tarkoituksenmukaisesti, ja 1980-luvun Suomessa oli välttämätöntä tehdä kyseinen uudistus, kun lainsäädäntö ei kyennyt pysymään muutoksen tahdissa – poliittisten päättäjien osa oli tässä lähinnä sopeutua ekonomistien hahmottamiin talouden toiminnan lainalaisuuksiin.

3. Yhteiskuntaopin koevastaukset ylioppilastutkinnoissa

Olemme tutkineet myös kevään 2010 ylioppilastutkinnon yhteiskuntaopin kokeen vastauksia, joissa abiturientit käsitelivät finanssikriisiä ja sen seurauksia. Koevastaukset ovat melko lyhyitä, mutta ne tarjoavat kiinnostavan näkökulman asiaan. Opiskelijat omaksuvat tietoja ja käsityksiä myös koulun ulkopuolelta, ja nämä tulevat helposti esiin silloin, kun koetehtävissä pohditaan yhteiskunnallisia ja poliittisia aiheita. Niiden kohdalla opiskelijat eivät voi suoraan tukeutua oppikirjan tulkintaan, vaan hei-

dän tulee muodostaa tulkintansa itsenäisemmin.

Tutkimuksessamme analysoimme vastauksia kevään 2010 kokeen kysymykseen, jossa abiturientit saivat verrata keskenään kahta vastakkaista arviota siitä, tulisiko Suomen valtion lisätä menojaan tuolloisessa vuoden 2009 taloustilanteessa; toisen arvion esitti silloinen valtiovarainministeri Jyrki Katainen ja toisen Palkansaajien tutkimuslaitoksen tutkija VTT Markku Lehmus. Abiturientteja pyydettiin lisäksi selittämään, millaisiin ongelmiin maailmantalous joutui 2008 ja miten Suomen valtio pyrki osaltaan niihin vastaamaan. Kokeen suorittaneista 4 900 opiskelijasta kysymykseen vastasi 72 prosenttia, mikä on kohtalaisen suuri osuus taloustiedon niin sanotulle jokeritehtävälle. Ylioppilastutkintolautakuntaan arkistoitu satunnaisnäyte sisälsi 25 miehen ja 29 naisen vastaukset 14 eri koulusta.

Olimme kiinnostuneita siitä, millaisia selityksiä opiskelijat vastauksissaan antoivat finanssikriisille, mainitsivatko he erityisiä päätöksiä tai tiettyjä toimijoita vai kuvasivatko he asioita yleisellä tasolla. Tutkimme myös, katsoivatko vastaajat kriisin hoidossa tarvittavien toimenpiteiden olevan enemmän teknisiä kuin poliittisia ja näkivätkö he vaihtoehtoisia toimenpiteitä.

Vastaaajilla oli hyvä tai tyydyttävä käsitys finanssikriisin tapahtumahistoriasta vuosina 2008–2010 ja kriisin maantieteellisestä sijoittumisesta. He tiesivät useimmiten, että kriisi puhkesi Yhdysvalloissa ja he osasivat mainita asuntoluottojen lisääntymisen ja korkeariskisten arvopaperien muodostaneen kriisin syytysaineen. Yhdysvaltain pankkisektoria uhannut romahduskin oli monissa vastauksissa esillä. Vastauksissa oli oikeansuuntaisten tietojen ohella kuitenkin verraten paljon epätarkkuutta

ja käsitesekaannuksia. Vastauksissa kokonaisuutena katsoen tulivat esiin monipuolisesti Yhdysvaltain hallituksen rooli asuntoluototukseen kannustajana, kotitalouksien osin heikot edellytykset suoriutua luotoistaan, asuntohintojen jatkuvan nousun oletta-
mus pankeissa ja kotitalouksissa, finanssilaitosten aktiivisuus uusien sijoitustuotteiden kehittä-
lyssä ja finanssivalvonnan vastustamisessa, lainsäätäjien ja viranomaisten leväperäisyys, luototuksen hyy-
tyminen kriisin puhjettua, asuntojen hintaromahdus ja pankkien välinen epäluottamus ar-
vopaperiomistuksista, mutta juuri koskaan näitä asioita ei tuotu esiin samassa vastaukses-
sa, vaan kuvaukset jäivät suppeiksi ja usein hämäriksi ja joskus suorastaan sekaviksi. Alla on kaksi esimerkkiä:

*”Yhdysvalloissa liikkeelle lähtenyt pankki-
kriisi johtui siitä, kun pankit myönsivät
liian helpolla lainoja, kunnes yhtäkkiä ei
enää ollutkaan rahaa. Yhdysvalloissa val-
tio rahoittamalla pelasti joitakin panke-
ja, ettei talous aivan kokonaan kaatuisi.”*

*”Maailmantalous joutui vakaviin ongelmiin
vuonna 2008, kun kriisi sai alkunsa Yh-
dysvalloista. Rakennusten hinnat nousi-
vat pilviin ja talous ylikuumeni. Ihmiset
olivat ottaneet mittavia lainoja ja luotto-
ja pankeilta, ja kun maksukyky heikkeni
talouden ylikuumenemisen seuraamuk-
sena, eivät lainan ottajat pystyneet mak-
samaan velkojaan.”*

Vastausten puutteet kertovat opiskelijoiden vaikeuksista käyttää asianmukaista talouden käsitteistöä ja selittää talouden kehitystä pel-
kän kuvailemisen sijasta. Vastausten ohuus on ehkä osin seurausta siitä, että vastaajat pyrkivät välttämään faktavirheitä – niiden pelko näkyy abiturienttien esittämissä kysymyksissä kokei-
den jälkeen. Vastaukset liikkuvat usein varsin

yleisellä tasolla. Osin kyse lienee yksinkertai-
sesti myös siitä, että talousasiat ovat opiskeli-
joille hankalia hahmottaa: taloudessa syyt ja
seuraukset ovat kompleksisia. Opetuksen aika-
resurssi, samoin kuin vastaajan aikaresurssi
kokeessa, on sekin rajallinen: taloustiedon
kurssi on laaja ja jotkut sen sisällöt käsitellään
vain kursorisesti.

Eräs huomion arvoinen piirre lukemissam-
me koevastauksissa on, että niissä esiintyy iden-
tifiointavia inhimillisiä toimijoita hyvin vähän.
Vastaajat mainitsevat institutionaalisia toimijoi-
ta, kuten valtiot ja pankit, tai persoonattomia
tekijöitä, kuten hinnat ja korot. Suomalaisnuo-
ret selittävät tutkimusten mukaan yhteiskun-
nallista kehitystä helposti rakennetekijöillä ja
makrotason prosesseilla yksilö- tai kollektiivi-
tason toimijoiden sijaan (van den Berg 2010,
88–96). Yhteiskuntaopin oppikirjat antavat
nekin kehityksen selittäjiksi usein rakenteellisia
tekijöitä, eivät inhimillisiä toimijoita intentioi-
neen. Taloustiedon opetuksen tutkijan kannal-
ta ongelmallista tuossa on se, että jos taloudes-
sa ei näy olevan toimijoita, opiskelijoiden on
vaikea ymmärtää talouden logiikkaa: talouden
”kertomus” muodostuu väistämättä ohueksi
selostukseksi kausaalisuhteista, joissa kansalai-
silla, päättäjillä ja yrityksillä ei ole muuta roolia
kuin reagoida kulloiseenkin tilanteeseen (vrt.
Ahonen 1989).

Yhteiskunnallis-poliittisia intressejä maini-
taan harvoin lukion taloustiedon oppikirjoissa,
ja silloinkin ne ovat useimmiten erillisissä tie-
tolaatikoissa, jotka opiskelijat saattavat ohittaa,
koska ne eivät näytä olevan ”tärkeää” leipä-
tekstiä. Myös lukemissamme koevastauksissa
on niukasti viittauksia finanssikriisin poliitti-
seen alkuperään. Koekysymyksen tehtävänanto
ei tosin ohjaakaan vastaajia kriisin poliittisten
taustojen pohtimiseen. Siitä voidaan moittia

tehtävän laatijoita (mukaan luettuna artikkelin toinen kirjoittaja). Ylioppilaskoe paljolti asettaa yhteiskunnallisen lukutaidon arvioinnin tosiasialliset kriteerit lukio-opetukselle, koska kokeen nähdään olevan normatiivinen tulkinta opetussuunnitelman perusteiden abstrakteista tavoitteista (Ahvenisto ym. 2013). Jos kysymykset eivät kutsu opiskelijoita pohtimaan talouden poliittisia ulottuvuuksia, lukiolaiset (ja opettajat) saattavat päätellä, että noita ulottuvuuksia ei ole tärkeää käsitellä opetuksessa-kaan.

Yhtä kaikki yhteiskuntaopin opetuksessa voitaisiin enemmän valmistaa opiskelijoita analysoimaan politiikan ja talouden suhteita. Tutkimus osoittaa, että ne ovat suomalaisnuorille vaikeita hahmottaa. Vuonna 2011 yhteiskuntaopin seuranta-arvioinnissa 15-vuotiaat nuoret saivat heikoimmat tulokset taitoalueella, joka koski yhteiskunnallisen päätöksenteon ja taloudellisten ratkaisujen vaihtoehtojen ja niiden seurausten pohdintaa (Ouakrim-Soivio ja Kuusela 2011, 60). Vuonna 1999 tehty tutkimus 15-vuotiaiden yhteiskunnallisista tiedoista ja taidoista kertoi sekin, että politiikan ja talouden suhde on nuorille vaikeita ymmärtää (Suutarinen 2001, 11). Lukemamme koevastaukset kertovat osaltaan samaa lukiolaisista.

Huomionarvoinen piirre on, että osassa koevastauksia oli viittauksia Suomen 1990-luvun lamaan vertailukohtana 2008 finanssikriisille ja sen jälkeiselle talouskriisille. Vastauksissa ei ole muutoin huomioita talouskriisin mitasuhteista, ainoat poikkeukset ovat vastaukset, joissa opiskelija vertaa 1990- ja 2000-lukujen kriisejä. Vertailu ei ole tarkkaa – usein vain todetaan kriisien olleen samaa luokkaa – mutta yhtä kaikki vastaajat näin mobilisoivat historian oppiaineessa käsiteltäviä asioita yhteiskuntaopin kokeessa. Se ei ole sinänsä yllättävää,

sillä yhteiskuntaopin ja historian suhde on läheinen ja yhteiskuntaopissa tarkastellaan usein historiallisia tapauksia vertailukohtina. Vaarana tosin on, että eri tapausten piirteet sotkeutuvat keskenään, kuten seuraavassa:

”Roskapankkien tytäryhtiöt kaatuivat [finanssikriisin tuloksena] useissa maissa jättäen jälkeensä huomattavat velat. Suomessakin kaatui monia pankkeja ja asiakkaat jäivät ilman rahojaan.”

Vastaajien pohdinta koetehtävässä annetuista aikalaisarvioista (valtiovarainministeri Katainen ja taloustutkija Lehmus) kallistui joskus kannattamaan keynesiläistä talouspolitiikkaa, joskus kireää julkista taloudenpitoa. Lukemissamme koevastauksissa ei kuitenkaan tule esiin käsitystä, että valtion tulisi antaa markkinoiden “korjata” talouden kriisitilanne, pareminkin niissä näkyy hyväksyvä asenne julkisen vallan roolia kohtaan finanssipolitiikassa. Tämä vastaa eräitä aiempia tutkimustuloksia. Vuosina 2009 ja 1999 tehdyissä nuorten yhteiskunnallisten asenteiden tutkimuksissa suomalaiset nuoret luottivat kansainvälisesti katsoen hyvin paljon hallitukseen ja eduskuntaan (Schulz ym. 2010, 45–47). Vuonna 2009 tehty tutkimus 14-vuotiailla nuorilla kysyi muun muassa, kuinka luotettavina he pitivät yhteiskunnan eri toimijoita. Vaihtoehto “markkinavoimat” sai alimmat pisteet, selvästi matalammat kuin vaikkapa “poliittiset puolueet” (Suoninen ym. 2010, 110–111). Suomalaisnuoret eivät näissä asenteissa ole kuitenkaan yksin eurooppalaisnuorten joukossa (ks. Klee ja Lutter 2010, 63).

4. Lukion taloustiedon heikkoudet ja vahvuudet finanssikriisin käsittelyssä

Finanssikriisi ja sitä seurannut talouskriisi ovat nostattaneet vilkkaan julkisen keskustelun muun muassa talouden ja politiikan suhteesta ja hyvästä, oikeudenmukaisesta yhteiskunnasta. Tätä taustaa vasten kysymys, mitä valmiuksia kouluopetus on kyennyt tarjoamaan näiden kriisien ymmärtämiseen, on tärkeä. Summaamme seuraavassa lyhyesti suomalaisen lukion taloustiedon opetuksen heikkoudet ja vahvuudet sekä haasteet ja mahdollisuudet.

Opetussuunnitelman perusteiden vahvuus taloustiedon osalta on, että niissä määritellään selkeästi ne keskeiset käsitteet, joiden avulla talouden toimintaa tarkastellaan. Vahvuudeksi voidaan lukea myös, että opetussuunnitelmat antavat opettajille paljon vapautta, mikä mahdollistaa esimerkiksi ajankohtaisten teemojen käsittelyn opetuksessa, ja se taas on omiaan kasvattamaan opiskelijoiden motivaatiota ja kiinnostusta. Opetussuunnitelman perusteet eivät myöskään määrittele tarkemmin, mitä teemoja ja lähestymistapoja oppikirjoissa käytetään. Myös lukion taloustiedon pakollisuutta voidaan pitää vahvuutena: kaikki lukiolaiset joutuvat pohtimaan talouden kysymyksiä. Talouden kriisien ymmärtämiselle lienee sekin eduksi, että taloustiedon kurssi on näkökulmaltaan selvästi makrotaloudellinen ja talouden teoreettisia kysymyksiä korostava. Toisaalta opetussuunnitelmien perusteissa on heikkoutensa. Taloutta hahmotetaan niissä ensisijaisesti uusklassisen taloustieteen keskeisistä käsitteistä ja näkökulmista lähtien. Myös kurssirakenne on omiaan korostamaan taloudellisen ja yhteiskunnallis-poliittisen toiminnan välistä eroa ja etäisyyttä, kun talouden ja poliittisen

päätöksenteon teemat ovat eri kurssien sisältöjä. Tämä voi vaikeuttaa finanssikriisin kaltaisten ilmiöiden laaja-alaisempaa ymmärtämistä paitsi taloudellisena myös sosiaalisena, sosiaalipsykologisena ja kulttuurisena kysymyksenä (ks. Mittelstaedt, Lutz ja Wiepcke 2013).

Lukion taloustiedon oppikirjojen vahvuutena on niiden tarjoaman talouden substanssittiedon laaja-alaisuus ja monipuolisuus. Eräät oppikirjat tarjoavat muita enemmän numero-tietoa finanssikriisin taustoista, toisissa on puolestaan avartavia, talouden ajankohtaisaiheisiin pureutuvia lisätietosivuja. Talouskriisistä pyritään yleensä antamaan useita tulkintoja, joiden oikeellisuuteen kirjassa ei oteta suoraan kantaa. Tämä palvelee tarkastelun moniperspektiivisyyttä ja rohkaisee opiskelijoita omaan mielipiteen muodostukseen. Valitettavasti oppikirjoisakin talouden toiminnan ja poliittisten päätösten yhteys jää useimmiten jokseenkin huomiotta. Se toki heijastaa opetussuunnitelmien perusteiden asettamaa kurssirakennetta. Finanssikriisin kaltaisten ajankohtaisaiheiden käsittelyssä lisätietosivut mahdollistavat oppikirjojen nopean reagoinnin uusiin ilmiöihin, mutta niillä on myös heikkoutensa: opiskelijoille saat- taan muodostua mielikuva, että näillä erillisillä sivuilla olevat teemat eivät ole yhtä tärkeitä kuin leipätekstissä olevat.

Kuten sanottu, suomalaiset yhteiskuntaopin opettajat ovat yleensä opiskelleet historiaa pääaineena. Sen voidaan katsoa tuovan etuja. Historiallinen perspektiivi tarjoaa opiskelijoille mahdollisuuksia arvioida taloudellisten totuuksien suhteellisuutta ja sidonnaisuutta omaan aikakauteensa. Historia auttaa suhtautumaan kriittisesti talouden toimijoiden rationaalisuuden olettaviin selitysmalleihin ja talouden yksinkertaisiin ”lainalaisuuksiin”. Taloustiedon kannalta yhteiskuntaopin opettajien usein vaa-

timaton taloustieteellinen koulutus asettaa rajoitteita. Opettajille voi olla haasteellista vaikkapa hahmottaa talouden käännteiden taustoja ja seurata talouspolitiikan vaihtoehtoista käytävää debattia. Opettajien itsensä mukaan täydennyskoulutuksen tarve on suuri muun muassa nimenomaan taloutta koskeissa asioissa (Ouakrim-Soivio ja Kuusela 2012, 33). On tosin huomattava, että taloustieteiden ammattilaiset ovat hekin toisinaan sortuneet melkoisiin virheisiin ja kapeakatseisuuteen uskoessaan talousmallinsa erehtymättömyyteen. Kansainvälisessä keskustelussa on tuotu esille, että talouteen liittyvän koulutuksen olisi tärkeää sisältää myös vaikkapa sosiologian, filosofian ja taloushistorian näkökulmia. Se voisi auttaa ymmärtämään talouskäsitysten historiallista rakentumista ja totuuksina esitettyjen talousoppien sidonnaisuutta aikakauteensa. (Ötsch ja Kapeller 2010, 23.) Kuten filosofi Hans-Georg Gadamer (1988) on todennut, juuri historiatietoisuus on yhteiskunnallisen muutoksen välttämätön edellytys. Se, että suomalaisen lukion taloustiedon opetus on paljolti taloustieteellisten ”amatöörien” – historian opettajien – käsissä, ei siis ole välttämättä kielteinen asia.

Ylioppilaskirjoitusten yhteiskuntaopin kokeen tehtävistä vähintään kolmannes liittyy taloustietoon, joten koetta harkitsevilla opiskelijoilla on kannuste paneutua aiheeseen. Taloustiedon koetehtävissä opiskelijoita pyydetään usein analysoimaan keskenään jännitteisiä näkemyksiä talouden ilmiöistä. Sellaiset tehtävät voivat auttaa opiskelijoita tulkitsemaan talouteen liittyvää poliittista kamppailua, joskaan tehtävissä ei yleensä suoraan pyydetä pohtimaan talouden poliittisia aspekteja. Se on harmi, koska koulut eivät näin saa viestiä, että asiaa olisi syytä käsitellä myös opetuksessa. Toisaalta ei ole selvää, että opiskelijat aina in-

nostuvat tehtävistä, joissa eksplisiittisesti vaaditaan talouden poliittista analyysiä: osa opiskelijoista vierastaa koetilanteessa tehtäviä, joissa ”oikeita” vastauksia on vaikeaa määritellä täsmällisesti.

Mitä tulee opiskelijoihin, tutkimukset osoittavat, että peruskouluikäisten suomalaisnuorten tietämys yhteiskunnallisista asioista on kansainvälistä huippua (Suoninen ym. 2010; Suutarinen 2001). Lukio-opiskelijat erottuvat yhteiskunnallisen tietämyksensä osalta edukseen muista 18–30-vuotiaista nuorista (Rapeli 2010, 129). Tutkimus tosin kertoo myös, että talouden ja politiikan yhteydet ja yhteiskunnallisen päätöksenteon vaihtoehtojen ja niiden seurausten analyysi tuottaa vaikeuksia niin peruskoululaisilla kuin lukiolaisilla. Talouden ja yhteiskunnallisten asioiden opetuksen kannalta tilanteessa on siis sekä valoja että varjoja.

Finanssikriisin kaltaisten aiheiden opetuksen kehittäminen lukiossa kulminoituu erityisesti kahteen asiaan. On tärkeää, että taloustiedon opetus sisältää aineksia, jotka avaavat ilmiöiden historiallista rakentumista ja tarjoavat vertailumahdollisuuksia. Lisäksi myös sosiologisten ja poliittisten näkökulmien tulee olla mukana talouden opetuksessa. Ensiksi mainittu asia on yhteiskuntaopin opettajien koulustaustan huomioon ottaen helppo toteuttaa, jälkimmäisen suhteen haaste on suurempi, mikä johtuu arviomme mukaan etenkin yhteiskuntaopin nykyisistä opetussuunnitelman perusteista: talouden ja politiikan yhteydet eivät näy siellä juuri sisällöissä eivätkä tavoitteissa. Tämä taas heijastuu siihen, että oppikirjoilla on taipumus kuvata talous omalakisena ja poliittisyhteiskunnallisesta päätöksenteosta erillisenä ilmiönä. Korjaus näihin asioihin olisi olennaisen tärkeää muun muassa talouskriisien teeman opetuksen kehittämiseksi. Käytännössä se voi-

si merkitä vaikkapa sitä, että opetussuunnitelmien tasolla ja sitä myöten oppikirjoissa varataisiin nykyistä enemmän tilaa eritellä taloudellisen toiminnan sosiaalisia merkityksiä ja vaikutuksia (mm. eri toimijoiden intressejä, kokemuksia ja arvoja) paikallisella, kansallisella ja globaalilla tasolla. Tämä lähestyisi maltillisesti ranskalaisessa yhteiskunnallisessa opetuksessa tavoiteltua fokusta ”eläviin yhteiskunnallisiin kysymyksiin” (ks. Legardez ja Simonneaux 2011). Tällöin valokeilaan myös nousisi talousopetukselle nähdäksemme keskeinen kysymys: miksi taloudellista toimintaa ylipäänsä harjoitetaan ja mitä päämääriä sillä on kansalaisen ja yhteiskunnan näkökulmasta? □

Kirjallisuus

- Aarnio-Linnanvuori, E. ja Ahvenisto, I. (2013), ”Koulutuspolitiikka ja realismi ristiriidassa? Kestävä kehitys peruskoulun ja lukion taloustiedon oppikirjoissa”, teoksessa Tainio, L. et al. (toim.), *Ainedidaktinen tutkimus koulutuspoliittisen päätöksenteon perustana*, Suomen ainedidaktinen tutkimusseura, Helsinki: 49–68.
- Ahonen, S. (1989), ”Miten historian oppikirjat selittävät historiaa?”, teoksessa Endén, R. (toim.), *Historian päivät 1988*, SHS, Helsinki: 19–30.
- Ahvenisto, I., van den Berg, M., Löfström, J. ja Virta, A. (2013), ”Kuka oikeastaan asettaa opetuksen tavoitteet? Yhteiskuntaopin taidolliset tavoitteet ja niiden arviointi opetussuunnitelmien perusteissa ja ylioppilastutkinnossa”, *Kasvatus ja Aika* 7, 40–55.
- Akerlof, G. ja Shiller, R. (2009), *Vaiston varassa. Miten ihmismieli ohjaa maailmanlaajuista kapitalismia* (suom. T. Soukola), Gaudeamus, Helsinki.
- Arola, P. (2001), ”Yhteiskuntaopista 2000-luvun kansalaiskasvatukseen”, teoksessa Löfström, J. (toim.), *Yhteiskuntatiedon tiedetausta. Aine-*
- didaktisia lähtökohia oppiaineen kehittämiseen*, Helsingin yliopisto, soveltavan kasvatustieteen laitos, Helsinki: 1–8.
- Bendixen, P. (2010), ”The rationale of crisis management – On the handling of coincidence in economic situations”, *Journal of Social Science Education*, 9: 39–48.
- Berg, M. van den (2010), *Nuorten näkemyksiä Suomen yhteiskunnallisesta kehityksestä*, Helsingin yliopiston historiallis-yhteiskuntatiedollisen kasvatuksen tutkimus- ja kehittämiskeskus, Helsinki.
- Gadamer, H.-G. (1988), ”The problem of historical consciousness”, teoksessa Rabinow, P. ja Sullivan, W. (toim.), *Interpretive social science: A second look*, The University of California Press, Berkeley: 82–140.
- Kalmi, P. (2013), ”Taloudellinen lukutaito ja sen kritiikki”, *Kansantaloudellinen aikakauskirja*, 109: 150–159.
- Keskitalo-Foley, S., Komulainen, K. ja Naskali, P. (2010), ”Risto Reipas riskinottaja. Koulutuspolitiikan tavoitteleva ihannekansalainen”, teoksessa Komulainen, K., Keskitalo-Foley, S., Korhonen, M. ja Lappalainen, S. (toim.), *Yrittäjyyskasvatus hallintana*, Vastapaino, Tampere: 15–36.
- Kitunen, E. (2013), ”Opetussuunnitelman ja ylioppilaskirjoitusten välissä – taloustiedon opetus lukiossa”, *Kansantaloudellinen aikakauskirja*, 109: 164–166.
- Klee, A. ja Lutter, A. (2010), ”‘Greedy buyers, amoral speculators and lacking state control’ – Pupils’ conceptions of the crisis and their relevance for political and economic learning”, *Journal of Social Science Education*, 9: 59–65.
- Legardez, A. & Simonneaux, L. (2011), *Développement durable et autres questions d’actualité. Questions socialement vives dans l’enseignement et la formation*, Educagri, Dijon.
- Lops (2003) = *Lukion opetussuunnitelman perusteet 2003*. Opetushallitus, Helsinki.

- Löfström, J. ja van den Berg, M. (2013), "Making sense of the financial crisis in economic education: An analysis of the upper secondary school social studies teaching in Finland in the 2010's", *Journal of Social Science Education*, 12, 53–68.
- Mittelstaedt, E., Lutz, R. & Wiepcke, C. (2013), "The financial crisis – An ideal teaching moment", *Journal of Social Science Education*, 12, 11–22.
- Ouakrim-Soivio, N. ja Kuusela, J. (2012), *Historian ja yhteiskuntaopin oppimistulokset perusopetuksen päättövaiheessa 2011*, Opetushallitus: Helsinki.
- Patomäki, H. (2012), *Eurokriisin anatomia. Mitä globalisaation jälkeen?*, Into Kustannus, Helsinki.
- Pingel, F. (2010), *UNESCO handbook on textbook research and textbook revision*, UNESCO/Georg Eckert Institute for International Textbook Research, Paris/Braunschweig.
- Pops (2004) = *Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2004*, Opetushallitus, Helsinki.
- Rapeli, L. (2010), *Tietääkö kansa? Kansalaisten poliittikkatietämys teoreettisessa ja empiirisessä tarkastelussa*, Turun yliopisto, Turku.
- Roubini, N. ja Mihm, S. (2010), *Crisis economics. A crash course in the future of finance*, Penguin Press, New York.
- Sakki, I. (2010), *A success story or a failure? Representing the European integration in the curricula and textbooks of five countries*, University of Helsinki Department of Social Research, Helsinki.
- Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J., Kerr, D. ja Losito, B. (2010), *Initial findings from the IEA international civic and citizenship education study*, IEA, Amsterdam.
- Suoninen, A., Kupari, P. ja Törmäkangas, K. (2010), *Nuorten yhteiskunnalliset tiedot, osallistuminen ja asenteet. Kansainvälisen ICCS 2009-tutkimuksen päätulokset*, Jyväskylän yliopiston koulutuksen tutkimuslaitos, Jyväskylä.
- Suutarinen, S. (2001), "Tietävillä nuorilla syrjäytyneiden asenteet. Suomalaisten nuorten yhteiskunnallinen ajattelu ja toiminta kansainvälisessä vertailussa", teoksessa Brunell, V. ja Törmäkangas, K. (toim.), *Tulevaisuuden yhteiskunnan rakentajat. Yhteiskunnallisen opetuksen kansainvälinen tutkimus Suomen näkökulmasta*, Jyväskylän yliopiston koulutuksen tutkimuslaitos, Jyväskylä: 11–60.
- Suutarinen, S. (2007), "Tietopainotteisen kansalaiskasvatuksen aika ohi Suomessa – miten kansalaiskasvatus uudistetaan?", teoksessa Suutarinen, S. (toim.), *Aktiiviseksi kansalaiseksi. Kansalaisvaikuttamisen haaste*, PS-Kustannus, Jyväskylä: 99–124.
- Turner, A. (2012), *Economics after the crisis: objectives and means*, The MIT Press, Cambridge, Mass.
- Virta, A. (2000), "Kansalainen, demokratia ja valtio yhteiskunnallisen kasvatuksen ydinsisältöinä", teoksessa Suutarinen, S. (toim.), *Nuoresta pätevä kansalainen. Yhteiskunnallisen opetus Suomen peruskoulussa*, Jyväskylän yliopiston koulutuksen tutkimuslaitos, Jyväskylä: 55–85.
- Virta, A. (2006), "Kansalaisen osallistumiskanavat yhteiskuntaopin kirjojen kuvaamina", teoksessa Rantala, J. ja Salminen, J. (toim.), *Kansalaisvaikuttamisen edistäminen koulussa ja opettajankoulutuksessa*, Helsingin yliopiston historiallis-yhteiskuntatiedollinen kasvatuksen tutkimus- ja kehittämiskeskus, Helsinki: 96–107.
- Yoong, J. (2011), "Can behavioural economics be used to make financial education more effective?", *Improving financial education efficiency*, OECD, Paris: 65–101.
- Ötsch, W. ja Kapeller, J. (2010), "Perpetuating the failure: Economic education and the current crisis", *Journal of Economic Education*, 9: 16–25.

Oppikirjat

Agenda. Lukion taloustieto (2005), Tiainen, M., Tiainen, S., Uotila, L. ja Waronen, E. Tammi, Helsinki.

Forum. Suomen historian käännekohtia (2012), Kohi, A., Palo, H., Päivärinta, K. ja Vihervä, V., Otava, Helsinki.

Forum Uusi Taloustieto (2011), Kohi, A., Palo, H., Päivärinta, K. ja Vihervä, V. Otava, Helsinki.

Kaikkien aikojen historia 4. Suomen historian käännekohtia. (2009). Aalto, J., Aromaa, V., Haapala, P., Hentilä, S. ja Nieminen, J., Edita, Helsinki.

Kansalainen ja talous (2010), Lindholm, T., Arola, P., Jalonen, K., ja Kauppinen, S., Edita, Helsinki.

Linkki 4; Suomen historian käännekohtia (2011), Aunesluoma, J., Putus-Hilasvuori, T., Ukkonen, J. ja Vuorela, L., Helsinki: WSOYpro.

Linkki taloustieto 2 (2011), Marttila, J., Similä, J., Ukkonen, J. ja Vuorela, L., WSOYpro, Helsinki.

Lukiolaisen taloustieto (2004), Korhonen, J., Sokala, H. ja Ukkonen J., WSOY, Helsinki.